

РОЗДІЛ V. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.51/53 (477)

ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ «ПІДРОБКА», «ПІДРОБЛЕННЯ» І «ФАЛЬСИФІКАЦІЯ» У СТ.158 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Берднік І.В., к.ю.н., доцент

Чернігівський національний технологічний університет

Стаття присвячена висвітленню змісту термінів «підrobка», «підrobлення», «фальсифікація» у ст.158 КК України. Проаналізовано підходи різних вчених щодо сутності термінів «підrobка», «підrobлення», «фальсифікація». Автор доходить висновку, що найбільш вдалим для використання у КК є термін «підrobлення».

Ключові слова: підrobка, підrobлення, фальсифікація, виборчий документ, документ референдуму.

Бердник И.В. ОПРЕДЕЛЕНИЯ «ПОДЛОГ», «ПОДДЕЛКА» И «ФАЛЬСИФИКАЦИЯ» В СТ.158 УГОЛОВНОГО КОДЕКСА УКРАИНЫ / Черниговский национальный технологический университет, Украина

Статья освещает содержания терминов «подделка», «подделка», «фальсификация» в ст.158 УК Украины. Проанализированы подходы различных ученых относительно сущности терминов «подлог», «подделка», «фальсификация». Автор приходит к выводу, что наиболее удачным для использования в УК является термин «подделка».

Ключевые слова: подделка, подделка, фальсификация, избирательный документ, документ референдума.

Berdnik I.V. DEFINITION OF THE TERMS «FORGERY», «COUNTERFEITING», «FALSIFICATION» IN ART.158 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE / Chernihiv national technological university, Ukraine

The article is devoted to the content of the terms «forgery», «fake», «falsification» in art. 158 of the Criminal Code of Ukraine. The approaches of different scientists about the nature of the terms «forgery», «fake», «falsification» are analyzed.

The term «forgery» is found in many different disposition of criminal offenses (Article 158 of the Criminal Code of Ukraine «Forgery of election documents, referendum documents or falsification of election returns, providing false information to the authority of the State register of voters or falsification of information of the State Register of voters» and in Art.366 of the Criminal Code of Ukraine «Forgery in office», in Art.358 of the Criminal Code of Ukraine «Forgery of documents, stamps, seals or letterheads, and sale or use of forged documents», in Art.318 of the Criminal Code of Ukraine «Illegal making, forgery, use or sale of forged documents authorizing the receipt of narcotics, psychotropic substances or precursors»). In this regard, the forgery as a scientific category is of great theoretical and practical significance. In some cases, this concept serves as an approach, a guide, while others – forgery is used as a standardized term used among other attributes of a particular act. The author concludes that the use of the synonyms in the Special Part of the Criminal Code is not appropriate because each of them has a separate load and significantly different from the carrying related term. Their use gives rise to confusion and difficulties in the interpretation of this terms.

With synonymic series «forgery» – «fake» – «falsification» should choose one word which more accurately and fully cover the scope and content of the concept.

The author states that the most successful for use in the Criminal Code of Ukraine is the term «forgery». This conclusion is based on the following: that this word most accurately and completely describes the action of distorting the truth of all things; which in turn will greatly facilitate the activities of justice and, therefore, lead to a correct application of the law; the use of one term will achieve the simplicity and clarity of exposition of the law, and helps to achieve the desired formula for the law «one concept – one term»

In view of the this facts, it is proposed to make the following changes of Sections 2.3 c.158 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: counterfeasance, forgery, falsification of election documents, documents of the referendum

Термін «підrobлення документів» міститься в багатьох диспозиціях різних злочинних посягань (ст.158 Кримінального кодексу (далі – КК) України «Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підsumків голосування, надання неправдивих відомостей до органів Державного реєстру виборців чи фальсифікація відомостей Державного

реєстру виборців»; ст.366 КК «Службове підроблення»; ст.358 КК «Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів»; ст.318 КК «Незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів»). У зв'язку з цим підроблення документів як наукова категорія має важливе теоретичне і практичне значення. В одних випадках дане поняття виконує роль підходу, орієнтиру, а в інших – підробка документів використовується як уніфікований термін, який застосовується серед інших ознак конкретного діяння.

При визначенні термінів «підробка», «підроблення» і «фальсифікація» у ст.158 КК України були використані праці П.П. Андрушка, І.О.Зінченко, О.М. Костенка, С.Я. Лихової, Л.П. Медіної, М.І. Мельника, М.О. Мягкова, О.О. Семенюка, Є.В. Фесенка, М.І. Хавронюка та інших вчених. З урахуванням цього, *метою* написання даної статті є особливості у визначенні термінів «підробка», «підроблення» і «фальсифікація» у ст.158 КК України.

Частина 2 ст.158 КК України передбачає кримінальну відповідальність за підробку виборчих документів, документів референдуму, а також за використання завідомо підроблених виборчих документів, документів референдуму.

З об'єктивної сторони злочин характеризується вчиненням одного з двох діянь, альтернативно передбачених диспозицією ч.2 статті:

- 1) підробка виборчих документів, документів референдуму;
- 2) використання завідомо підроблених виборчих документів, документів референдуму.

Крім терміна «підробка», у кримінальному праві використовуються такі слова і словосполучення, як «підроблення», «фальсифікація» та «виготовлення підроблених документів». Ці терміни вживаються в науці кримінального права як синонімічні.

Підробка (підроблення) за своєю сутністю виступає способом обману. Використання завідомо підроблених документів – це і є обман. Як зазначає О.В. Кузнецов, злочинним обман може бути визнаний тільки у тих випадках, коли він завдає або може завдати шкоду тому чи іншому об'єкту, що охороняється кримінальним законом [1, 5]. Існують також інші погляди на критерії відмежування кримінально караного обману від обманів, що такими не є. Також поширеною є точка зору, що таким критерієм є наявність чи відсутність у обманных діях ознаки суспільної небезпеки [2, 6]. Вона видається не зовсім обґрунтованою з огляду на дискусійність притаманності суспільної небезпечності не лише злочину, а й іншим правопорушенням. У юридичній літературі з цього приводу використовувалося дві основні точки зору. Так, М.Д. Дурманов, Л.В. Коваль та ряд інших вчених вважають, що ознака суспільної небезпечності притаманна лише злочинів, а всі інші правопорушення суспільно шкідливі, але не небезпечні [3, 131]. Багато інших вчених дотримуються протилежної точки зору і вважають, що суспільна небезпечність притаманна усім правопорушенням [4, 51]. Як зауважив Л. Шуберт, суспільна небезпечність – це ознака, що притаманна всім діям, які отримують негативну оцінку з боку суспільства та супроводжуються суспільним осудом [5, 23].

Визнання підроблення різновидом обману є спірним серед учених. Усі точки зору з цього приводу можна звести до двох основних. Так, представники першої точки зору підроблення розглядають як готування до обману, а не як його різновиди. Такі дії не стикуються з однією з ознак обману, що ним висуваються: обман не може бути способом вчинення злочинів, які за своєю природою вчиняються без контакту з потерпілим або іншими людьми, тобто, коли об'єкти порушуються шляхом впливу не на особу (суб'єкта суспільних відносин), а на предмети, з приводу яких існують певні суспільні відносини. На його думку, дії з підроблення самі по собі ще нікого не вводять в оману, і, якщо при обмані суб'єкт впливає на психіку особи, котру обманює, з метою введення її в оману, то при підробленні документів, фальсифікації продуктів тощо, він впливає не на психіку іншої особи, а на різні матеріальні предмети (документи, продукти та ін.) [6, 42].

Окремі вчені визнають підроблення одним із різновидів обману лише з деякими застереженнями. М.І. Панов стверджує, що складання підроблених документів не може бути визнано обманом у точному значенні цього слова, оскільки неправдиві відомості від таких дій ще не стають надбанням особи, що обманюється, істина в його уявленні не спотворюється, але,

в той же час, у результаті виготовлення підроблених документів неправдива інформація документується, опрідметнюється. І все це, на його думку, дає підстави визнати письмовий обман як особливий, з певними обмеженнями, вид обману [7, 51-52]. Слід погодитися з думкою М.І. Панова, що підробка може бути різновидом обману з певними обмеженнями. Для того, щоб підробка стала обманом, її треба використати.

У літературі обман визначається по-різному. Як повідомлення неправдивих відомостей або свідоме приховування, замовчування тих чи інших обставин, повідомлення яких було обов'язковим [8, 53]; введення іншої особи в оману або підтримання вже наявної в неї помилки шляхом передачі інформації, що не відповідає дійсності, або умовчування про факти, речі, явища та інше з метою схилити цю особу до певної поведінки [9, 3]; будь-яке перекручування істини або умовчування про істину [10, 3]. Дещо подібно за суттю визначається обман у тлумачних словниках. Зокрема, як неправдиві слова, вчинки, дії тощо [11, 642]; як діяння, спрямовані на те, щоб викликати хибне уявлення про певні факти, обставини, створити помилкову, невірну думку [12, 82]; або як спотворення обставин, за яких полегшується вчинення злочину (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або свідоме приховування, замовчування певних обставин) [13, 101].

Отже, будь-яке із запропонованих визначень обману передбачає обов'язкове перекручування істини, яке має на меті ввести в оману сторонню особу. І при підробленні істина порушується шляхом фальсифікації документів, зміни якостей та властивостей інших речей. І все це, зрозуміло, робиться заради введення в оману будь-якої особи. Кримінально каране підроблення завжди здійснюється з метою введення в оману іншої особи, підроблення для себе не є кримінально караним.

С.С. Тучков класифікував обман в активній формі залежно від наявності контакту між особою, що обманює, та особою, що вводиться в оману. Він виділив безпосередній та опосередкований обман. Серед безпосередніх обманів С.С. Тучков виділив обман дією та словесний усний обман. Опосередкований, у свою чергу, класифікував на упредметнений обман та словесний обман на письмі [14, 8].

Можна виокремити такі ознаки підробки: а) є матеріальним утворенням. Підроблення – це завжди активна поведінка. Підроблення як явище дійсності завжди знаходить свій зовнішній прояв у впливі на будь-які матеріальні утворення; б) має схожість зі справжньою річчю – аналогом підробки; в) не відповідає за певними ознаками справжній речі – аналогу підробки.

Змістом відносин підроблення є спотворення істини. Істина – це дійсність, правдивість чогонебудь (речі, події, інформації). При підробленні дійсність є викривленою. Істина при підробленні може порушуватися відносно будь-якої ознаки справжньої речі – аналога підробки.

Характеризуючи внутрішній зміст підроблення, слід зазначити, що підроблення – це послідовність рухів, прийомів, що можуть знаходити свій прояв як у повному виготовленні будь-якої фальшивої речі, так і внесенні змін до справжньої. Подібні визначення можна зустріти майже в усіх коментарях до КК та учбових посібниках з Особливої частини кримінального права. Так, наприклад, С.С. Яценко зазначає, що “під підробкою посвідчення чи іншого офіційного документа слід розуміти: 1) виготовлення фальшивого посвідчення або іншого офіційного документа; 2) внесення в справжнє посвідчення (документ) неправдивих відомостей; 3) внесення змін у текст посвідчення (документа), які викривляють зміст фактів, що мають юридичну силу і посвідчуються документом» [15, 710]. У коментарі за ред. М.І. Мельника і М.І. Хавронюка стверджується, що “під підробленням документа потрібно розуміти як повне виготовлення сфальсифікованого документа, так і часткову фальсифікацію змісту справжнього документа” і наголошується на тому, що “часткова фальсифікація” – це так звана переробка [16, 380]. З даних визначень можна зробити висновок, що підроблення може мати дві форми – виготовлення і перероблення. З огляду на те, що термін “фальсифікація” є синонімом терміна “підроблення”, можна стверджувати, що законодавець теж додержується цієї точки зору. Так, проаналізувавши назву та диспозицію ч.ч.1-3 ст.158 КК, і виходячи з того, що в диспозиції назва статті “фальсифікація” розшифровується як “виготовлення та перероблення”, можна дійти висновку, що фальсифікація складається з двох форм, а саме, виготовлення та перероблення.

Отже, підроблення складається з двох форм – виготовлення та перероблення. Виходячи з положень діючого законодавства, підходів до визначення підроблення в науці кримінального права, під виготовленням слід розуміти повне підроблення будь-якої речі. А під переробленням – внесення певних змін до справжньої речі з метою надати їй нових якостей. Причому, коли йдеться про виготовлення, то воно завжди повинне бути незаконним. А інакше виготовлення, наприклад, грошей, цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного збору чи контрольних марок не буде кримінально караним.

Розглянемо питання про визначення підроблення. У радянському енциклопедичному словнику говориться, що підроблення – це злочин, який полягає у виготовленні фальшивих грошей, цінних паперів, знаків поштової оплати, проїзних квитків, документів, які надають будь-які права або звільняють від обов'язків, штампів, печаток, бланків [17, 1017]. У Юридичній енциклопедії підроблення трактується як дії, що полягають у виготовленні несправжніх (фальсифікованих) документів, грошей, печаток тощо з метою видати їх за справжні або внесення у справжні предмети фальсифікуючих змін [18, 550]. О.О. Дудоров пропонує під підробленням документів розуміти як повне виготовлення сфальсифікованого документа, так і часткову фальсифікацію змісту справжнього документа [16, 935].

КК 2001 р., з одного боку, закріпив ряд нових понять, а з іншого, відмовився від ряду застарілих або тих, що не відповідають сучасним суспільним відносинам та розвитку науки. Однією з таких новел можна вважати введення в Особливу частину КК терміна “підроблення”. Він використовується, зокрема, при опису таких складів злочинів, як підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут (ст.358 КК); незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст.216 КК); службове підроблення (ст.366 КК). Ці норми не є новими, вони були наявні і в КК 1960 р. Законодавець вважав за потрібне в зазначених та в деяких інших нормах Особливої частини КК відмовитися від термінів “підробка” і замінити їх на “підроблення”. Проте, у деяких статтях залишилися терміни, що використовувались у КК 1960 р. Це статті 158, 200, 290 КК. У першій мова йде про фальсифікацію і підробку, а в інших – про підробку. Чи виправдано це? Щоб відповісти на це питання, треба визначитись, як співвідносяться ці поняття.

Звернемося спочатку до етимологічного значення цих слів. Так, у тлумачному словнику української мови В.В. Дубічинського під підробкою розуміється: 1) підробляння; 2) те, що виготовлене як фальшива подoba чого-небудь, підроблена річ [19, 667].

Усі без винятку тлумачні словники подають два значення слова підробка. Перше – це дія з підроблення чого-небудь, і друге – те, що виготовлене як фальшива подoba чого-небудь, підроблена річ [20, 536].

Вважається, що тільки в одному з двох значень підробка є тотожним терміном до підроблення. В Особливій частині КК на підробку як ознаку об'єктивної сторони вказується у статтях 158, 200 та 290 КК. Не викликає сумнівів, що в даних нормах йдеться саме про підробку в першому значенні як дію з підроблення чого-небудь, оскільки кримінальна відповідальність настає за дії. Кримінальному покаранню не може підлягати сама фальшива річ – підроблений виборчий документ. Згідно з КК, суб'єктом злочину може бути тільки фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Тому використання терміна “підробка” у значенні дії при опису ознак об'єктивної сторони не виключає його застосування у КК у значенні підробленої речі. Йдеться про примітку до ст.199 КК, де термін “підробка” використовується саме в цьому значенні. І навіщо використовувати в законі двозначний термін, якщо його можна без будь-яких наслідків для виразу сутності описуваного явища замінити на термін підроблення. У юридичній літературі неодноразово наголошувалося на необхідності виключення будь-якої двозначності в термінології [21, 95].

Розглянемо поняття “фальсифікація”. У тлумачному словнику української мови слово «фальсифікація» (від лат. falsificare – підробляти) означає навмисне спотворення, викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, фактів і подій з корисливих міркувань [22, 783]. У тлумачному словнику іншомовних слів слово «фальсифікація» означає підроблення чого-небудь з метою видати за справжнє, дійсне [23, 782].

Використання цього терміна є новелою КК 2001 р. У значенні підроблення він згадується у ст.158 (фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування, надання неправдивих відомостей до органів Державного реєстру виборців чи фальсифікація відомостей Державного реєстру виборців), ч.1 ст.221 (фальсифікація документів, які відображають господарську чи фінансову діяльність) та в ст.226 (фальсифікація засобів вимірювання) КК. Подібно до тлумачення “підробки” в словниках вказується на два значення терміна “фальсифікація”. Так, згідно з першим значенням, під фальсифікацією розуміється підробити, спотворити з метою видачі за справжнє. Згідно ж із другим значенням, розуміється підроблений предмет, річ, яка видається за справжню [11, 1315]. До речі, сам термін фальсифікація є терміном іншомовного походження, про що згадувалося вище [24, 664]. У статтях 158, 221 та 226 КК цей термін вживається у тому ж значенні, що і підроблення. Так, наприклад, у коментарі до КК під ред. М.І. Мельника та М.І. Хавронюка в роз’ясненні до ст.221 прямо вказано, що “фальсифікація документів, які відображають господарську чи фінансову діяльність боржника, передбачає їх підроблення” [16, 638]. І з огляду на це, немає необхідності використовувати іншомовний термін – фальсифікація, оскільки є більш вживаний вітчизняний термін “підроблення”. Отже, видається за необхідне замінити у відповідних статтях слово “фальсифікація” на “підроблення”. Крім того, це дозволить уникнути імплементації (проникнення) слів іншомовного походження в законі.

У КК України при визначенні ознак об’єктивної сторони використовуються усі означені терміни: підроблення, підробка і фальсифікація. Про підробку згадується у статтях 158, 200 і 290 КК, про фальсифікацію в розумінні підроблення – у статтях 158, 221 та 226 КК. Однак у більшості випадків у тих статтях Особливої частини КК, де йдеться про виготовлення фальшивої речі або видозмінення справжньої речі, використовується термін підроблення (статті 160, 215, 216, 318, 358, 366 КК).

З огляду на це, окремі вчені пропонують вкладати в ці поняття різний зміст. Зокрема, пропонується використовувати термін підлог при описанні дій державних службовців або службовців органів місцевого самоврядування, а термін «підроблення» – відносно дій усіх інших осіб [25, 82]. В.С. Постников стверджує, що в загальносмысловому значенні терміни “підроблення” та “підлог” є синонімами. У той же час у юридичному сенсі “підроблення” повинно застосовуватися, якщо суб’єктом підроблення буде приватна особа, а “підлог”, – коли суб’єктом буде посадова особа [26, 10].

Інші вчені вважають, що фальсифікація, підроблення – слова-синоніми. А використання законодавцем різних термінів при опису однорідних складів злочинів, можна пояснити лише прагненням знайти найбільш вигідну форму викладення положень кримінально-правової норми. Більшість вчених доходять висновку, що слід використовувати термін «підроблення». Можна погодитися з позицією цих вчених. Визнаючи зазначені слова синонімами, вони все ж таки роблять спробу надати їм деякого особливого відтінку, забарвлення. Дійсно, згідно зі значеннями, які містяться в тлумачних словниках, можна знайти деякі відмінності між ними в окремих випадках можливого вживання. Так, фальсифікація може означати, окрім процесу підроблення, також умисне викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій фактів [27, 699]. Але, якщо проаналізувати положення чинного законодавства, можна дійти висновку, що дані терміни в КК використовуються як повні синоніми і не мають якогось додаткового смислового навантаження. Так, у КК термін “підроблення” застосовується і до фальсифікації документів (наприклад, ст.358 КК); “фальсифікація” – для опису як підроблення документів (ч.1 ст.221 КК), так і до підроблення інших речей матеріального світу (ст.226 КК); аналогічна ситуація спостерігається і з терміном “підробка” (ч.2, 3 ст.158 та ст.290 КК). До речі, тлумачні словники та словники синонімів теж вказують на синонімічність цих термінів [27, 370]. Отже, видається, що зазначені слова не набувають у КК якогось істотного додаткового забарвлення. Це слова-синоніми.

Надалі підходимо до розгляду проблеми єдності термінології кримінального закону. Заради досягнення такої єдності в науці було сформульоване одне з основних правил законодавчої техніки “одне поняття – один термін” [28, 141]. Згідно з цим правилом, одне і те ж поняття як у рамках одного нормативно-правового акта, так і в рамках галузі права повинне визначатися одним терміном; і, навпаки, кожний термін повинен означати лише одне поняття.

Порушенням правила законодавчої техніки – “одне поняття – один термін”, а, отже, і єдності термінології, є використання в термінологічному апараті Особливої частини КК синонімів. Синоніми – це “слова, що означають назву одного й того ж поняття, спільні за основним лексичним значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням (чи тим і тим водночас), або сферою стилістичного використання чи можливостями поєднання з іншими словами” [29, 249].

Якщо немає логічних, об’єктивних причин вживання синонімічного ряду, що розглядається, то треба з’ясувати причини їх появи в Особливій частині КК. Однією з таких причин є паралельне вживання власних і запозичених термінів. Так, термін «фальсифікація» походить від латинського falsificatio, що перекладається як підробка [24, 664]. Термін «підробка» від англійського forgery, що перекладається як злочин, який полягає в підробці справжніх чи в складанні фальшивих документів [30, 211].

Ці терміни мають право на існування, але повинні використовуватися тільки тоді, коли немає українського аналога, який би відповідав вимогам стислості та чіткості. Видається, що “підроблення” якраз і буде більш чіткішим, ніж “фальсифікація”.

Отже, використання зазначених синонімів в Особливій частині КК є недоцільним, оскільки кожний з них не має самостійного навантаження, істотно відмінного від того, що несе споріднений термін. Їх використання породжує плутанину, труднощі при тлумаченні норм, де вживаються ці синоніми. З синонімічного ряду “підроблення” – “підробка” – “фальсифікація” необхідно вибрати якийсь один, який би точніше та найповніше охоплював обсяг та зміст поняття.

Видається, що найбільш вдалим для використання у КК є термін «підроблення». В основу такого висновку покладене таке: по-перше, саме це слово найбільш точно та повно описує дію, яка полягає в спотворенні істинності будь-якої речі; по-друге, нововведення дозволить уникнути двозначності підробки та фальсифікації; по-третє, нововведення дозволить уникнути зайвого використання іншомовних термінів, а саме фальсифікації; по-четверте, використання одного терміна дозволить досягти простоти та ясності викладення закону, що, в свою чергу, значно полегшить діяльність органів правосуддя, а отже, призведе до більш правильного застосування закону; по-п’яте, означена пропозиція дозволить досягти бажаної для закону формули “одне поняття – один термін”.

З огляду на вище викладене, пропонується внести такі зміни у ч.ч.2, 3 ст.158 КК: у назві ст.158 КК слово “фальсифікація” та у ч.ч.2, 3 ст.158 КК слово “*підробка*” замінити на “*підроблення*”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецов А.В. Ответственность за подлог документов по уголовному праву / А.В. Кузнецов. – М. : “Юридическая литература”, 1959. – 112 с.
2. Борзенков Г.Н. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации) / Г.Н. Борзенков. – М. : “Юридическая литература”, 1971. – 168 с.
3. Дурманов Н.Д. Понятие преступления / Н.Д. Дурманов. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 311 с.
4. Матишевський П.С. Кримінальне право України : Загальна частина : підруч. [для студ. юрид. вузів і фак.] / П.С. Матишевський. – К. : А.С.К., 2001. – 352 с.
5. Шуберт Л. Об общественной опасности преступного деяния / Л. Шуберт. – М. : Юрид. лит., 1960. – 323 с.
6. Сабитов Р.А. Обман как средство совершения преступления : [учебное пособие] / А.Р. Сабитов. – Омск : Омская высшая школа милиции, научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел, 1982. – 80 с.
7. Панов Н.И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана : учебное пособие / Н.И. Панов. – Х. : Юридический институт, 1980. – 87 с.
8. Матишевський П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П.С. Матишевський. – К. : Юринком, 1996. – 240 с.

9. Романов С.Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / С.Ю. Романов. – Харків, 1998. – 18 с.
10. Борзенков Г.Н. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации) / Г.Н. Борзенков. – М. : “Юридическая литература”, 1971. – 168 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
12. Навроцький В.О. Тлумачний словник (Особливої частини кримінального законодавства України) / В.О. Навроцький, З.А. Тростюк. – Львів : Юридичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка, 1997. – 127 с.
13. Коржанський М.Й. Словник кримінально-правових термінів / М.Й. Коржанський. – К. : ТОВ “Генеза”, 2000. – 200 с.
14. Тучков С.С. Підроблення як спосіб вчинення злочину : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / Тучков Сергій Сергійович. – Запоріжжя, 2005. – 215 с.
15. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / [за ред С.С. Яценка]. – К. : А.С.К., 2002. – 936 с.
16. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / [за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка]. – К. : Юридична думка, 2007. – 1180 с.
17. Советский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1982. – 1436 с.
18. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [ред.кол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н – П. – 2002. – 720 с.
19. Сучасний тлумачний словник української мови : 100000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х. : ВД «Школа», 2008. – 1008 с.
20. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М. : Азбуковик, 1998. – 944 с.
21. Керимов Д.А. Кодификация и законодательная техника / Д.А. Керимов. – М. : Госюриздат, 1962. – 104 с.
22. Кунь З.Й. Універсальний словник української мови / З.Й. Кунь. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. – 978 с.
23. Крысин Л.П. Иллюстрированный толковый словарь иностранных слов / Л.П. Крысин. – М. : Эксмо, 2010. – 864 с.
24. Словник іншомовних слів / укладачі С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К. : Наукова думка, 2000. – 664 с.
25. Пикуров Н.И. Подлог и другие преступные посягательства на официальный документооборот : [учебное пособие] / Н.И. Пикуров, Л.А. Букалерева. – Волгоград : ВА МВД России, 2001. – 254 с.
26. Постников В.С. Уголовная ответственность за подделку, изготовление, сбыт и использование подложных документов, штампов, печатей, бланков : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; уголовно-исполнительное право» / В.С. Постников. – М. : Высш. юрид. школа МВД СССР, 1990. – 25 с.
27. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / [укладачі В. Яременко, О. Сліпущко]. – К. : “Аконіт”, 1998. – Т. 4. – 944 с.
28. Кострова М.Б. О “языковом” толковании уголовного закона / М.Б. Кострова // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2002. – № 3. – С. 136-149.
29. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : “Наукова думка”, 1973. – 439 с.
30. Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия / М.Ю. Тихомиров. – М. :БЕК, 1995. – 876 с.